

Я З Ы К О З Н А Н И Е

УДК 413: 418.

Жанчарбекова С. Ж.

Баласыгын атындагы КУУнун

ЭББПИНин улук окутуучусу

СОМАТИЗМГЕ БАЙЛАНЫШКАН ИЗИЛДӨӨЛӨРДӨН МААЛЫМАТ

ИНФОРМАЦИЯ ОБ ИССЛЕДОВАНИЯХ СОМАТИЗМОВ В ЯЗЫКОЗНАНИИ

Аннотациясы: Адамдын дене түзүлүшүн лингвистикалык мазмунда изилдөөгө окутуу маани берип жаткандыгы акыркы мезгилдеги илимий адабияттардын тизмесинен байкалып келет. Кыргыз тили илиминдеги бул багыттагы алгачкы кадам катары кубаттоого арзыйт.

Негизги сөздөр: Соматизм, лексема, функция, фразеологизм, сөз айкаштары, котормо жана өтмө маанилер, метафора, идиома.

Аннотация: В последнее время в научной литературе наблюдаются исследования по использованию данных соматизмов с точки зрения лингвистического содержания. Данная тема впервые исследуется в кыргызском языкознании и заслуживает внимания.

Ключевые слова: Соматизм, лексема, функция, фразеологизм, словосочетание, перевод, переносное значение, метафора, идиома.

Abstract: Linguistic observation of person's body structure can be noticed in the recent copies of the literature. As a first step, the scientific study of Kyrgyz language has encouraged work of this article.

Keywords: Somatic, lexical, phrase, word combination, translate and indirect meaning, metaphor, idiom.

Соматизм грекче *somaticos* – дене, денеге тийиштүү деген сөзүнөн алынып, адамдын дене түзүлүшүн, анын мүчөлөрүнүн (баш, бет, кол-бут ж. б.) тилде аталышы, алардын органикалык-биологиялык кызматы жана булар аркылуу жашоо, күндөлүк турмуш-тиричиликтеги толуп жаткан татаал жана түрдүү мамилелердин берилиши жөнүндө маселелер каралат.

Мындай диапазондогу мамиле-маанайлардын аталышын тилдик бирдиктер менен берилиши түшүндүрүлөт. Натыйжада адамдын дене мүчөлөрүнүн аталышы менен алардын тилдик-стилдик, прагматикалык максатта колдонулушу тийиштүү лингвистикалык аспектиде иликтөө мүмкүнчүлүгү кийинки ар түрдүү тилдердин мисалындагы библиографиялык адабияттардан байкалып турат.

Тил илиминде Ф. Вакк(1964) эстон тилинин фразеологизмдерин изилдеп жатып адамдын дене бөлүктөрү катышкан компоненттерди «соматикалык» деп атаган. «*soma*»-дене, тулку бой, сырткы жана ички органдарды билдирет деген. Соматикалык фразеологизмдер байыркы учурда эле кеңири кездешкендигин айткан. Адамдын дене бөлүктөрүн изилдөө зарыл жана кызыктуу экендигин белгилеген. (2)

Чынында эле соматикалык маанилер катышкан сөздөр, сөз айкаштары, сүйлөмдөр лексикалык жана грамматикалык семантиканын орчундуу бөлүгүн түзөрү ар түрдүү изилдөөлөрдөн жана кадимки сүйлөө аракетинен же коммуникациялык практикадан байкалып келет. Себеби сөз, сөз маанилери тилдин ээси болгон улуттун тарыхый тажрыйбасын, басып өткөн жолун дүйнө менен адамдын

мамилесин көрсөтөт. Алар аркылуу адамдын өзүн жана айлана-чөйрөнү таанып билүүсү, булардын миң кайталанган чексиз кайталануусу аркылуу улуттук дүйнө таануу маданиятынын калыптанышын жана буларга байланышкан каада-салт, жүрүм-турум эрежелеринин нормаларынын сакталышын байкоого болот.

А. О. Кармышаков орус жана кыргыз тилиндеги соматикалык фразеологизмдерди структура-семантикалык жактан салыштырган

Мисалы: 1250 кыргыз фразеологизминин 100дөйү соматикалык лексика болсо 1110 орус фразеологизминде 65 соматикалык лексема кездешкендиги көрсөтүлгөн. (9)

Кыргыз соматикалык фразеологизмдеринде **баш, көз, ооз, тиш, кол, бут** ж. б. байланышкан туюнтмалар көп колдонулгандыгы, ал эми **өпкө, бел жамбаш, кабак, жаак, кирпич** сыяктуу орус тилиндеги соматизмдер пассивдүү экендиги, **көнчөк, кызыл ашык** эки тилде тең нөлгө барабар экендиги берилген (9)

Кыргыз тилинде дене мүчөлөрүнүн синонимдери кездешет: **бет-жүз, өң-түс** соматикалык лексиканы уюштурат **дидар-чырай** соматикалык лексикага катышпайт. **көз, баш, ооз, кол, жүрөк ж. б. лар** адамдын организминин мүчөлөрү базистин катмарын жана негизги функция аткарган органдар катары соматикалык фразеологизмдердин жасалышына чоң роль ойнойт экен.

Кыргыз тилинде соматикалык компонент түгөйү менен кош сөздөрдөн жасалган учурлар кездешет мисалы: **баш-аяк баштан аяк** кароо, **баш-көз** болуу ж. б. Соматикалык фразеологизмдердин курамында 306 СФ болсо алардын 100 гө жакыны **сын атоочтор** экендиги аныкталган (9)

Демек, соматикалык фразеологизмдерди жасоодо **сын атоочтор** активдүү катышат.

Соматикалык фразеологизмдердин жасалышына сан атоочтор да колдонулат. Мисалы: «алты саны аман», «көзүнүн жашы он талаа»

Кыргыз жана орус тилиндеги соматикалардын семантикалык жактан салыштырылышын көрүүгө болот:

колго алуу-довести дело до конца.

Колуна кол, бутуна бут болуу-стать первым помощником.

Колунан кокон тыйын келбөө-сидеть сложа руки,

эки колун аркасына алып жүрүү-ничего не делать, бездельничать. ж. б

Белге таңуу-опора, защита.

Бир гана соматикалык фразеологизм кездешет: **колун суроо**, кыздын колун сурап келүү, баш кошуу-үйлөнүү, үй-бүлөлүү болуу.

Башын байлоо-мажбурлап зордоп, күйөөгө берүү.

Жест менен айтылган фразеологизмдер: кол шилтөө-махнуть рукой.

Көз жүгүртүү-взглянуть, смотреть.

Көз кырын салуу-взглянуть одним глазком, присматривать.

Көзүн кадоо-пристально смотреть. ж. б

Тилдер структура-грамматикалык жактан чоң айрымаланат. Кыргыз тилиндеги СФдердин типологиялык жактан айрымаланышы: мурдун балта кеспейт-не обращает внимания, не слушается.

Көзүн май басты –букв. у него глаза жиром заплыли.

Оозуна ак ит кирип, кара ит чыгат-изругать на чем свет стоит.

Энин милдетин аткаруучу СФ: куу **баш, жел таман** ж, б.

Куураган куу **баш** билбейсиң, кулагыңа илбейсиң (Манас).

Желкемдин чуңкуру көрсүн, бир жеңден **кол**, бир жакадан **баш** чыгаруу ж. б. Экинчи бул жерди **желкемдин чуңкуру** көрсүн. Эки же андан ашык компоненттен турган бирин-бири толуктаган соматикалык сөз айкаштары кыргыз тилинде абдан көп: **көзүн чачыратты, жүрөгүн оозуна тыгылтты, сөөгүн агартты.**

Кыргыз жана орус тилиндеги СФдердин маанилери дал келген учурлар кездешет: он **колу**-правая рука, первый помощник, главное доверенное лицо, **бармагын** тиштөө-кусать себе локти, сожалеть о неправильном, упущенном, **кулак** түрүү-прислушаться.

Таманы жерге тийбөө-сломя голову, бекать, мчаться.

Көзүн ачуу-помогать, правильно понять, истинное положение вещей жана **көзүн** ачуу-наказать проучить деген терс мааниде да колдонулат. Кээде орус тилиндеги СФдерди кыргыз

тилине которгондо соматикалар катышпаган учурлар кездешет. Мисалы: не иметь ни гроша за душой-сокур тыйыны жок.

Көзүнүн агы менен айлануу – быть под каблуком.

Улуттук каада – салтта колдонулуучу СФ-дер: **баш кошуу, сөөгү агаруу, сөөк жаңыртуу, баш тоголотуу ж. б. көрүүгө болот. (9)**

Немец жана кыргыз тилиндеги СФ дерди структура семантикалык жактан **О. С. Абдыкаимова изилдеген.**

Англис тилинде адамдын дене мүчөсү жөнүндөгү фразеологизмдер кыймыл-аракетти, сын-сыпатты билдирген сөздөрдөн кийин 3 орунда турат. Латын тилинин идеомаларында эң жогорку процентти түзөрү аныкталган Л. П. Смит СФдерди «телесые идиомы», «сердцем идиоматической речи и подчеркивает их большую стойкость жизне способность» – деп атагандыгы жөнүндө жана сүйлөмдө 2, 3 СФ. бирдикти кездештире тургандыгы белгиленген (1)

Немис жана кыргыз тилиндеги образдуулукка көңүл бурулган. СФ дердеги метафора, метонимия, гиперболалык маанилерин жана мимика, жест, физикалык жана психикалык ал-абалдарынын катышын көрсөткөн. Мисалы: «**баш ийүү**», «**башын мыкчуу**», «**колун толгоо**», «**чачын жулуу**»

Дене кыймылы, жест, физикалык жана психикалык абалын билдирген бирдик.

Коркуу, жини келүү, ачка болуу абалын билдирген сөздөр: **ооз ачып калуу, көзүн чоң ачуу, көзү тегерек болуу, мурун чүйрүү, көзүнүн кыйуусу менен кароо, көзүнүн агы менен кароо, көзү чанагынан чыгуу ж. б.**

Метафоралардын кездешиши: «**тамагы кургоо, тили кургоо**», «**жүрөк токтоп калуу**», «**жүрөк түшүү**», «**жүрөгү кекиртегине тыгылуу**», «**боору эзилүү**», «**боору оруу**», «**бирөөгө кол көтөрүү, кол салуу**», «**баш көтөрүү**», «**тили заар болуу, , тили ачуу болуу**», «**бармак соруу**» ж. б.

Чындыкты болбогон нерселерди билдирген СФ дер, метонимиялар: бирөөнүн **көзүн ачуу, кулак кызаруу, оозунда туруу ж. б.**

Гипербоалар: **кулактын кужурун алуу, кулагы жок калуу, кулагына чейин кызаруу, көзүнүн алдында, мурдунун учунда.**

Негизинен немец жана кыргыз тилинин СФ дердин түзүлүшү окшош.

СФ дерди көрүү, угуу, ойлоо, сезими, адамдар ортосундагы эмоциялар мамилелер уюштурат. (1)

Кыргыз фольклорундагы соматизмдер маани, жасалышы жана чыгыш теги жактан ар түрдүү. Маселен, көзгө карата эле айтылган бир топ лексиканы байкоого болот: **бото көз, карагаттай көз, балбылдаган көзж. б.**

Мындай аталыштар башка бир нерсеге салыштыруу менен адамдын көрүнүшүн так, элестүү, образдуу ачып бере алат. Бул көрүнүш оозеки кепте ошондой эле көркөм текстте орун алуу менен угуучунун же окурмандын көңүл күүсүн, ички сезимдерин козгоп, эстетикалык таасир берип турат, сөз байлыгындагы өзгөчө катмарды да дал ушул өңдүү сөздөр түзөт.

Адамдын дене мүчөсү туруктуу сөз айкашында кеңири кездешет. Фразеологиялык соматизмдердин составында дене бөлүктөрү катышкан фразеологиялык бирдиктерди түшүнөбүз. Алар эки жактан каралган: **1. Эки маанилүү** денеге тийиштүү бирдиктерден тураары. Соматикалык объектилериндеги аталыштардын пайда болушу **дене, дене бөлүктөрү, дене бөлүктөрүнүн бөлүктөрү, ички органдар, денеден чыккан суюктуктар**(телесные жидкости) каралган. (10)

2. Дене бөлүктөрү менен жасалган тилдер же жестер тили деп бөлгөн. Соматикалык объектилердин белгилеринин ичинен 3 чоң группага бөлүшкөн. **1) структуралык сыпаты** мисалы: дене бөлүкчөлөрүнүн денеден орун алышы анын бөлүктөрү болушу.

2) физикалык сыпаттар сырткы көрүнүштөр: мисалы «**чачынын өңү**», «**дененин температурасы**» жана функционалдык белгисин караган мисалы моюндун негизги функциясы-баш менен денени туташтырып туруучу функция, ал эми буттун функциясы-басуу, дагы «**соматикалык объекттин формасы**» жана «**соматикалык объекттин размери**» – деген белгилерди аныктаган. Мисалы колдун размерин ала турган болсок «**колу узун**» мында колунун узундугу гана эмес колунан баардык нерсе келген, колу бардык нерсеге жеткен кишини айтабыз. «**Булчундуу**

дене дегенде-спорт менен машыккан адамды түшүнөбүз. «**кызыл көз**» дегенде ыйлаган, жини келген кишини элестетебиз. Кытайлар күчтүү жигиттерди «**өтү чоң**» – деп айтышпайт, ал эми алсыз жигиттерди «**өтү кичине**» – деп айтышат. Мусулмандарда сол колду кир деп эсептешет деген. Кыргыздарда «**өпкөсү жок**» – мактанган адамдарды айтышат, «**жүрөгү жок**»-коркок адамдарды эсептешет. «Всадник без головы» – деп акылсыз адамдарды айтышкан. «**башыңды жулам**»-коркутуу иретинде айтылат. «**Этген түшүү**» деген-арыктоо маанисин билдирет, **шилекейи куюлуу**-дене суюктуктары кездешкен СФ ге кирет. ж. б. аныктаган. (10)

Кыргыз жана англис тилиндеги «**жүрөк**» компоненти бар фразеологизмдерди **Алишева Р.** «Соматические компоненты фразеологизмов в английском и кыргызском языках»- деген эмгегинде изилдеген. Адамдын жашоосунда эң башкы орунда турган органдардын бири болгон жүрөктүн абалы жөнүндө маанайын, ички сезимин билдирген жүрөк, кубаныч, сүйүнүчтү билдирген жүрөк, муң кайгыны билдирген жүрөк, коркунучту билдирген жүрөк, сүйүүнү билдирген жүрөк, эркелетүү иретиндеги жүрөк, эң негизги, башкаруучу жүрөк, баатырлыктын символу болгон жүрөк, таш боорлукту билгизген жүрөк-деген бөлүктөргө бөлгөн. Алсак,

Жолборс **билек**, таш **жүрөк**, Жоодон корккон жан эмес (Манас)

Кара **жүрөк** Канчоро, Кан болуп бийлик жүргүздү (Семетей)

Жүрөгүнүн жалы бар,

Эр **жүрөк** Бакай бабабыз. (Манас) ж. б. аныктаган. (2)

Вильгелм фон Гумбольдт «элдин маданияты тилде чагылдырылат», «культура народа отражается в его языке» – деп айткан чындыгында эле тил улуттук маданияттын күзгүсү болуп саналат. Элдин тарыхы, маданияты, салт-санаасы, мүнөзү, дүйнө таанымы тилде чагылдырылат.

Белгилүү орус совет германист фразеолог Райхштейн А. Д. немец жана орус тилиндеги соматикалык фразеологизмдерди дене бөлүктөрүнүн аталыштары менен жасалган компоненттерди салыштырган.

Казак излдөөчүсү А. К. Омарбекова сома-

тикалык фразеологизмди казак, орус, немец тилдеринде салыштырып изилдеген.

Кыргыз тилинин сөздүк курамындагы өзгөчө мааниге ээ тилдик каражаттар фразеологизмдер болуп саналарын, фразеологизмдердин курамында **көз, мурун, бет, ооз, тил, тиш, кол, бут** сыяктуу дене бөлүктөрүнүн аталыштары жыш колдонулгандыгын, фразеологизмдердин ичинен адамдын жүрүштурушуна байланыштуу бирдиктери өзгөчө мааниге ээ.

Мындай фразеологизмдердин негизин (кинесикалык фразеологизмдер) ымдоо-жаңсоолор түзөт. Алардын өзгөчөлүгү болуп сүрөттөө жана ага байланыштуу символика түзөт. Жест адам жүзүнө тиешелүү кыймыл-аракетти символдоштурат. Фразеологизмдердин мааниси ымдоо-жаңсоолорго караганда кеңири: Жаалы чыкты сөзүнөн, Жалыны чыкты **көзүнөн** (СО, 118)

Адамды жана анын кыймыл-аракетин мүнөздөгөн фразеологизмдер көбүнчө мотивдешкен, нерсе менен кубулуштун ортосунда ассоциативдик байланыш болот. Фразеологизмдер менен бейвербалдык каражаттын карым-катышын алгач ирет орус тил илиминде Е. В. Красильниковдун «Жесты и языковые фразеологизмы» (1977), А. В. Филиппов, В. Д. Кутловскаянын «Фразеологизмы и жесты» (1975) аттуу эмгектеринде чагылдырылган Е. В. Красильникованын пикири боюнча, көптөгөн фразеологизмдер бейвербалдык каражаттардын негизинде пайда болгон. Казак тил илиминин изилдөөчүсү Г. Смагулова кыймыл-аракеттин негизинде пайда болгон фразеологизмдерди, «кинесикалык фразеологизмдер» деп атап ага тиешелүү мисалдарды киргизген. (Смагулова 1980: 62-63) **алакан жайуу, мурдун көтөрүү, бармагын тиштөө, кучак жайуу, эрдин чүрүштүрүү ж. б.**

Ал эми фразеологизмдердин курамындагы көптөгөн бейвербалдык каражаттар мезгилдин өтүшү менен өзүнүн түз маанисин көмүскөлөнүп фразеологизмдик мааниге өткөн.

Бул пикирди А. В. Филиппов жана В. Д. Кутловскаянын көз караштары толуктайт: «Эгерде жестер эскирсе анда түпкү мааниси да өзгөрүлөт, башка бир табияттагы түшүнүккө

өтүп, фразеологизмдердин пайда болушуна алып келет»(Филиппов, Кутловская 1975: 79)

Айлана –чөйрөдө болуп жаткан кыймыл-аракеттердин аң-сезимде мындай чагылышы адамдын өзүнүн денесинин кыймылы антропоцентристик адамдын борбордук дүйнө таанымдык түшүнүктө **соматикалык** фразеологизмдер аркылуу курчап турган чөйрөнүн адам аң-сезимине чагылышын аңдап билүүгө болот деген (Берестнев, 2001: 67)

Кыргыз тилинде соматикалык фразеологизмдер менен бейвербалдык каражаттардын окшош жана айрымачылыктары тууралуу изилдөөчү **А. Ботобекова мындай белгилейт:** «Соматик фразеологизмдердин ишараттардан айрымасы-алардын туруктуулугунда, өз алдынча берилгенде мааниге ээ эместигинде

Күндөлүк турмушта колдонулган белгилүү бир кыймыл ишарат адамдын ички жан дүйнөсү, сезими, ал-абалы менен байланышкан болот. Экинчи мааниси кийинки планга сүрүлүп чыгып, туруктуу маанини туюнтуучу касиетке ээ болот. Бул учурда ишараттык маани жок болушу жана бир гана фраземалык маани сакталып же экөө параллел, иштелиши мүмкүн» (Ботобекова 2002: 102)

Адамдын ымдоо, жаңсоолору, дене кыймылы убакыттын өтүшү менен абстрактуу семантикага ээ болуп, фразеологизмдердин катарын толуктайт деген (Артыкова Ж. А. 3)

Соматикалык фразеологизмдердин курамындагы сөздөр, сөз айкаштары, сүйлөмдөр **туруктуу, өз алдынча берилгенде мааниге ээ эмес Соматик фразеологизмдерди** башка бирдик менен **алмаштырууга мүмкүн эмес.** Кыргыз тилинин адам органдарынын ичинен көзгө, колго байланышкан фразеологизмдер арбын кездешет. Соматикалык фразеологизмдердин тилдеги ордун изилдөө-лингвистикадагы жаңы багыттардан болуп саналат. Соматикалык фразеологизмдер дайыма туруктуу мүнөзгө ээ, башкача айтканда составдык компоненттерин башка сөздөр менен алмаштырууга же алардын ордун бардык учурда эле эркин алмаштырууга болбой тургандыгы белгилүү. (5)

Составдык компоненттери маанилик жактан өздөрүнө эквивалент болуп келген сөздөргө караганда образдуулук касиетке ээ.

Соматикалык фразеологизмдердин ту-

руктуулугу деп андагы сөз тизмектерин грамматикалык жана лексикалык составы боюнча түзүлгөн сакталган ички белгилерин айтабыз.

Е. М. Верещагин, В. Г. Костоморов «Язык и культура» деген эмгегинде «Соматизм (от греч. – тело, корпус) называется любой значащий признак, положение или движение лица и всего тело человека»-деген.

Кол – адам органынын эң маанилүү бөлүгү катары маалымат жеткирүүдө мимика сыңары өзгөчө орунду ээлейт. Кол маалымат берүү-алуу процесинде түрдүү мааниге ээ. Ал пикирди тактайт, кошумча таасир арттырат, ички сезимди сездирет «Кол- кудайдын мөөрү» деп аталат. (5)

Баш ийкеди-макул болуу деген мааниде **Кол** шилтеди-жактырбоо, басып кетүү **Фольклордо** да соматизмдер кеңири кездешет:

Муну көрүп Манастын

Каары чыгып **бетине**

Чаары чыгып **көзүнө**

Кошойго айтып калганы (Манас. 4.)

Жолборс **моюн**, жоон **билек**

Эрди калың **көзү** үңкүр

Эр мүнөзү көрүнөт ж. б. (СО. 2. 148-б)

Адамдын бет түзүлүшү жана башка органдары адамдын ички сезимине жараша кыймылга келет. Ар бир элдин мүнөзүнө, тилине жараша алардын кыймылын түшүндүрүүнүн бир нече өзгөчөлүктөрү бар.

Кыргыз фольклорундагы соматизмдерди тематикалык, стилистикалык, структура грамматикалык түрдүүлүгүн өзүнчө карап, тийиштүү лингвистика-семантикалык интерпретация берүү азыркы кыргыз тилинин сөз байлыгына сөз колдонуу өнөрүнө тийиштүү деңгээлде баа берүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Адабияттар:

1. Абдыкаимова. О. С «Функционально-семантическое и структурно-семантическое исследование соматических фразеологизмов» кан. дисс. Бишкек 1992.
2. Алишева Р. Соматические компоненты фразеологизмов в английском и кыргызском языках Вестник МУК 2013/12 с 64-67.
3. Артыкова Ж. А. Соматикалык фразеоло-

- гизмдер жана бейвербалдык каражаттар
БГУ жарчысы Б. , 2013/2 с 45-47
4. Асылбекова. Ч. А. Соматические фразеологизмы в аспекте их сопоставления Вестник МУК 2013/1 (23)
  5. Ботобекова А. Кыргыз ымдоо-жаңсоолору Б. , 2007.
  6. Вакк Ф. О соматической фразеологии эстонского языка. Баку, 1968.
  7. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. -М. , 1984.
  8. Ибрагимов С. Лигвокультурология-тилдик маданият таануу. Б, 2004.
  9. Кармышаков А. О. “Соматические фразеологизмы в русском и кыргызском языках” Авт. Бишкек 1992.
  10. Козеренко А. Д., КрейдлиГ. Е. Фразеологические соматизмы и семиотическая концептуализация тела Вопросы языкознания 2011/6
-
-